

by cadets of higher educational establishments of the sea profile, which is an important component of their professional training, because the rich experience of studying the English language in a professional direction requires careful study and continuous improvement.

Key words: historiography, historical and pedagogical research, studying of foreign languages; institutions of higher education; Maritime profiles, communicative training; frames for the fleet, maritime industry.

Дата надходження статті: «07» лютого 2018 р.

УДК 373.5.016:5(477)«19/20»

Кохановська О. В.*

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ПРИРОДНИЧО-МАТЕМАТИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюється проблема розвитку системи початкової освіти в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ століть. У межах дослідження проаналізовано мережу закладів початкової освіти, яка сформувалася в середині ХІХ століття, а також динаміка їх розвитку протягом цього періоду. Зазначено, що переважно початкові училища поділялися на роздільні та спільні для хлопців та дівчат. Прийняте 1864 року «Положення про початкові народні училища» закріпило створення початкової школи для дітей усіх станів обох статей. Такими закладами переважно були земські та церковно-парафіяльні школи. Серед предметів природничо-математичного спрямування в таких школах викладалася лише арифметика, у межах якої вивчалися лише 4 основні дії. Інших предметів природничо-математичного спрямування не викладали. Акцентовано на тому, що основним типом початкових закладів освіти в містах були міські училища. Після прийняття Положення про міські училища з шестирічним терміном навчання 1872 року більша частина повітових училищ перетворилися в міські училища, у яких серед предметів природничо-математичного спрямування викладалася зокрема арифметика, алгебра, геометрія, географія, природознавство (відомості з ботаніки, зоології, анатомії та фізіології людини). Визначено, що 1874 року в результаті затвердження нового Положення про початкові народні училища, всі заклади початкової освіти діяли на основі цього законодавчого акту аж до 1917 року. Викладання в таких закладах відбувалося на основі прийнятих 1897 року приблизних програм предметів, які викладалася в народних училищах відомства Міністерства народної освіти. Цей же документ визначав і приблизну кількість годин на вивчення різних дисциплін. Проте, цей документ не був обов'язковим. У статті також проаналізовано програмований зміст деяких предметів природничо-математичного циклу. Зроблено висновок, що протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століття значно розширилася як мережа закладів початкової освіти, так і обсяг предметів природничо-математичного спрямування, які в них викладалася.

Ключові слова: початкова освіта, початкові народні училища, міські училища, повітові училища, природничо-математична освіта, ХІХ – початок ХХ століття.

Нині в системі початкової освіти відбуваються докорінні зміни – перехід до Нової української школи. В умовах стрімких реформацій усе більшої актуальності набуває звернення до історичного досвіду та його аналізу з метою врахування позитивних надбань в сучасних умовах. Природничо-математичний цикл предметів початкової школи становить міцний фундамент розвитку дітей молодшого шкільного віку. І вдосконалення цього напряму має відбуватися поступово з урахуванням найкращих тенденцій світової практики та історичних надбань нашої держави. Особливий інтерес у цьому сенсі становить період другої половини ХІХ – початку ХХ століття, коли відбувався процес активного розвитку початкової освіти та мережі початкових закладів

*© Кохановська О. В.

освіти.

Питання розвитку освіти України, зокрема в XIX – на початку XX століть перебувають в колі інтересу багатьох українських учених, серед яких доцільно виділити В. Кузьменка, Н. Слюсаренко, О. Сухомлинську, О. Драч, С. Стельмаха та ін.

Метою даної статті є аналіз процесу розвитку природничо-математичної освіти в Україні другої половини XIX – початку XX століття.

Друга половина XIX століття в Російській імперії характеризувалася низкою проведених реформ у галузі освіти (зокрема початкової) з метою її осучаснення. Крім того, у цей же час розгорнувся суспільно-педагогічний рух, серед провідних ідей якого була й ідея всезагальної освіти, для реалізації якої варто було провести докорінні зміни в школах. Найслабшою ланкою системи підготовки молоді була якраз початкова. Значну роль в організації початкової всезагальної школи відіграли й демократично налаштовані кола суспільства, створюючи сприятливі умови для її розвитку.

Значний тиск з боку суспільства та розуміння невідворотності перетворень змусив уряд 1864 року прийняти «Положення про земські установи». Це положення визначало, що земства не мали втручатися в освітній процес школи. Водночас було також прийнято «Положення про початкові народні училища», яке давало право народу на всеступеневу освіту, а також право громадськості на участь у створенні та керівництві народною школою. Проте більшість істориків зауважують, що така поступка була лише короткочасною і спрямованою переважно на нейтралізацію загальнопедагогічного руху [5].

Нормативні документи другої половини XIX століття свідчать, що за підпорядкуванням початкові училища поділялися на земські, міські, міністерські, заводські (фабричні), залізничні, церковнопарафіяльні. Чисельність бажаючих отримати початкову освіту невпинно зростала, а підтримка її розбудови та реформування земствами та сільськими товариствами забезпечили швидкий розвиток земської школи. Проте піднесення суспільної ініціативи наприкінці 60-х років змінює ставлення влади до народної школи. Вже 25 грудня 1873 року імператор Олександр II закликав дворянство «стати на варті народної школи».

14 лютого 1874 року міністр народної освіти Д. О. Толстой вніс у Державну раду проект нового «Положення про початкові народні училища», до обговорення якого громадськість вже не залучалася. 25 травня 1874 року проект було затверджено. «Положення» 1874 року докорінно змінило управління початковою школою, практично поставивши її в безпосереднє підпорядкування місцевим органам Міністерства народної освіти – дирекціям народних училищ. Проте, усі спроби припинити процес зміцнення і розвитку земської школи зазнали поразки. Воно не змогло стримати розвиток народної школи, не дивлячись на всі введенні обмеження, що її стримувати [4].

Згідно з «Положенням про початкові народні училища» 1874 року, до цих закладів відносяться:

– Духовного відомства: церковно-парафіяльні училища, які відкривалися православним духовенством у містах та селах, з допомогою та без допомоги з казни, місцевих товариств та приватних осіб.

– Відомства міністерства народної освіти:

а) парафіяльні училища в містах та селах, які утримувалися за рахунок місцевих товариств та частково за рахунок казни та пожертв приватних осіб;

б) народні училища, створені та утримувані приватними особами різного звання.

– Інших відомств: різні сільські училища, які утримувалися за рахунок товариських сум.

– Усі загальні недільні школи, які створюються як владою, так і товариствами міськими та сільськими та приватними особами для освіти осіб ремісничого та робочого стану обох статей, які не можуть навчатися щоденно [9].

Предметами навчального курсу початкових народних училищ у Положенні

визначено:

- а) Закон Божий (стислий катехізис) та священна історія;
- б) читання по книгам публічного та церковного друку;
- в) письмо;
- г) перші чотири дії арифметики;
- д) церковні співи там, де можливе його викладання [9].

Таким чином, бачимо, що викладання природничо-математичних дисциплін у початкових училищах законодавчо обмежувалися першими чотирма арифметичними діями.

Історико-педагогічний аналіз документів, які регулюють діяльність закладів освіти, дав підстави для висновку, що загалом структура початкової освіти після реформ 60-х років складалася зі шкіл трьох ступенів. До шкіл першого ступеня належали однокласні училища, які були нижчою школою. Однокласними були велика частина земських, церковноприходських і міських шкіл. Переважно термін навчання у них становив три роки, в однокласних церковноприходських школах – два роки [6].

До шкіл другого ступеня початкової освіти належали двокласні училища. У першому класі двокласних училищ вивчали те ж, що і в однокласній школі. А у другому класі (із дворічним терміном навчання) учні вивчали додатковий курс початкової освіти.

До шкіл третього ступеня початкової школи належали багатокласні училища, які склалися переважно з повітових та міських училищ. Усі предмети початкової освіти в цих закладах викладалися більшим обсягом. Термін навчання у повітових училищах складав 3 роки, а в міських – шість.

Училища відкривалися й утримувалися на місцеві кошти. Перебуваючи у віданні Міністерства народної освіти, вони підпорядковувалися дирекції та інспекторам народних училищ. Обов'язковими предметами в них були: Закон Божий, російська мова з чистописанням, арифметика – в однокласних училищах, а також історія, географія, природознавство, церковний спів і креслення – у двокласних училищах [8, с. 100–101]. Залежно від можливостей і коштів упроваджувалися додаткові заняття з гімнастики та ремесел для хлопчиків і рукоділля для дівчаток [1].

Збільшення кількості земських сільських шкіл та зростання їх популярності серед селян викликали занепокоєння уряду і тому на початку 80-х років XIX століття уряд і Міністерство народної освіти вирішили радикально змінити положення початкової освіти, протиставивши земській школі церковно-приходську, мета якої полягала у розповсюдженні у народі вчення віри і моральності, посиленні впливу церкви.

Л. Бондар, аналізуючи дифереційований підхід до навчання у змісті освіти початкової школи наприкінці XIX – початку XX століття зауважує: «Протягом усього періоду існування земських і церковно-приходських шкіл між ними відбувалася вперта і безперервна боротьба. Земства скаржилися, що духівництво навмисно перешкоджало зростанню земських сільських шкіл, не даючи згоди на їх відкриття або переконуючи селян замінити земську школу церковно-приходською. За змістом, методами і результатами роботи сільська церковно-приходська школа багато в чому поступалася земській. Рівень підготовки випускників церковних шкіл був дуже низьким» [там само, с. 70].

Поряд із земськими та церковно-приходськими школами існували міністерські училища, які мали бути педагогічним зразком для інших закладів освіти. Вони відкривалися у великих селах і утримувалися за кошти місцевого населення. Навчальні програми цих училищ не відповідали вимогам життя і потребам сільського населення, будь-які нововведення в організації навчання впроваджувалися поволі й обережно [6].

Поруч із вищевказаними школами в селах продовжували існувати школи грамоти. Вони мали велике значення для розповсюдження письменності серед селян. Термін навчання у них не перевищував один-два роки.

Проведене дослідження мережі початкових закладів другої половини XIX – початку XX століття свідчить, що внутрішня структура початкової освіти була достатньо складною і складалася із трьох ступенів: однокласні училища (нижча елементарна школа): земські й церковнопарафіяльні школи, школи міського самоврядування, школи грамоти; двокласні училища (міністерські «зразкові» училища, двокласні церковнопарафіяльні, частина парафіяльних училищ); багатокласні училища (повітові й міські). Усі розряди початкових шкіл, які перебували у віданні Міністерства народної освіти, становили значну різноманітність у формах цього підпорядкування, у відношеннях до органів навчальної влади і місцевого представництва, в обсягах прав викладацького персоналу [6].

Проаналізуємо стан природничо-математичної підготовки в різних типах початкової школи другої половини XIX – початку XX століття.

Початкові училища всіх типів (одно- та двокласні) були ізольовані від гімназій і реальних училищ. Такі початкові школи, у яких вивчалися серед природничо-математичних лише арифметика на рівні 4 основних дій, не задовільняли потреби населення, а тому створювалися двокласні початкові училища з п'ятирічним терміном навчання (перші три роки навчання вважалися першим класом і відповідали курсу однокласного народного училища; четвертий і п'ятий роки були другим класом, в якому серед інших предметів вивчали арифметику (дроби, прогресії, трійне правило, проценти), практичну геометрію, елементарні відомості з природознавства, фізики, географії). Оскільки у досліджуваній період наступності між навчальними планами та програмами не існувало, то учні, які закінчили двокласні початкові училища, не могли далі навчатися в середніх школах, а тому вступали до сільськогосподарських шкіл, учительських семінарій та на різноманітні курси [2].

У містах основним типом початкових навчальних закладів були однокласні й багатокласні (до шести класів) міські училища. Більшість з них були трикласні із шестирічним терміном навчання.

1872 року було прийнято Положення про міські училища з шестирічним терміном навчання, згідно з яким ці заклади освіти призначалися для навчання дітей купців, службовців, ремісників і мали надавати учням підвищену початкову освіту та корисні професійні знання (рахівництво тощо). За цим нормативним актом більша частина повітових училищ, перетворювалися у міські училища. Серед предметів природничо-математичної підготовки у них викладалися: арифметика, алгебра, геометрія, географія, природознавство (відомості з ботаніки, зоології, анатомії і фізіології людини). При багатьох міських училищах створювалися одно-, дворічні курси (для тих, хто закінчив училища): рахівників та бухгалтерів, педагогічні, креслярські тощо. Міські училища проіснували до 1912 р., потім трансформувалися у вищі початкові училища з чотирирічним терміном навчання (після початкової школи) [3].

Зауважимо, що аж до кінця XIX ст. зміст навчання в початкових училищах визначався законом лише в загальних рисах. Обсяг знань для сільських шкіл регламентувався, по суті, «Правилами та програмами іспитів для бажаючих скорисатися пільгою для відбуття військової повинності», затвердженими в 1874 р. Лише для одного типу початкових шкіл – зразкових міністерських училищ – Міністерство народної освіти встановило більш-менш детальні правила, визначивши зміст усіх предметів і кількість годин на їх вивчення.

7 лютого 1897 р. Міністерство народної освіти видало «Приблизні програми предметів, які викладаються в народних училищах відомства Міністерства народної освіти». Вони не були обов'язковими, але мали, по можливості, виконуватися [там само].

Відповідно до цих програм, навчальний курс в однокласних училищах становив три роки, тривалість навчального сезону мала бути не менш як шість місяців. Вивчали Закон Божий в обсязі 6 год на тиждень, церковнослов'янську грамоту (3 год), російську

мову (8 год), чистописання (2 год) і арифметика (5 год). До цих предметів могли додаватися церковний спів та гімнастика, на які відводилися додаткові години [1]. Таким чином, бачимо, що серед предметів природничо-математичного спрямування була лише арифметика.

Після закінчення однокласної початкової школи учні отримували лише часткові відомості з пояснювального читання, не мали достатніх знань з вітчизняної історії, про життя суспільства, будову Всесвіту.

Повітові училища діяли згідно Статуту 1828 р. та підпорядковувалися Положенню про народні училища 1874 р. Ці заклади освіти відкривалися як у селах, так і в містах і були однокласними і двокласними. Однокласне училище складалося з одного класу (до 50 учнів у класі) з одним учителем, двокласне – 2 класи максимальною місткістю до 100 учнів і 2 вчителів, трикласне – на 150 учнів з трьома вчителями та ін. Курс навчання хоч і не регламентувався законом, але на практиці в однокласному училищі був трирічним, двокласному – п'ятирічним [там само, с. 26–28]. Фактично двокласні повітові училища нічим не відрізнялися від двокласних зразкових училищ Міністерства народної освіти [там само].

Отже, перший рівень початкової освіти становили однокласні училища з трирічним курсом навчання. Наступний рівень початкової освіти – це двокласні училища. Перший клас цих училищ був звичайною однокласною школою; другий клас – вищий, додатковий курс початкової освіти, де дітям викладалися реальні знання. Курс другого класу тривав звичайно два роки. У програмі цього курсу передбачалося викладання географії Росії, другої частини арифметики, основ геометрії і креслення, відомостей з природознавства. Нарешті, третій рівень початкової школи становили багатокласні училища, до яких належали повітові, міські та ін. Ці училища зазвичай були дворічними або трирічними та характеризувалися збільшеною тривалістю навчального року. Усі предмети тут викладалися в ширшому обсязі. Окрім того, у міських багатокласних училищах більша увага приділялася природознавству, яке у двокласних училищах, як і в повітових, не було навчальним предметом, а вивчалось фрагментарно на інших предметах. Навчальні заклади цих трьох основних рівнів становили систему початкової освіти у віданні Міністерства народної освіти [7].

У повітових училищах навчання проводилося щодня і тривало 10 місяців. Кожен день проводилося 4 уроки тривалістю 1 год.

У навчальній програмі цих закладів освіти вивчалися такі предмети природничо-математичного напрямку:

- арифметика:

1-й рік – повторення перших чотирьох дій з використанням звичайних рахівниць; розв'язування практичних питань з іменованими числами;

2-й рік – дробі, десяткові дробі і знову по порядку складні числа; правила добування квадратних і кубічних коренів;

3-й рік – зміст і властивості пропорцій із застосуванням до практичних питань, що становлять трійне правило;

- геометрія:

3-й рік – геометрія до стереометрії включно, але без доведень;

- географія:

1-й рік – загальний огляд п'яти частин світу; створення креслень частин світу з позначенням у них гірських хребтів і річок;

2-й рік – політична географія Європи;

3-й рік – політична географія інших частин світу; повторення всієї географії; докладний огляд земної кулі у зв'язку з математичною географією [1, с. 72].

Така навчальна програма була підготовлена Міністерством народної освіти. Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століття зміст навчання набував певних змін із врахуванням нових законодавчих актів та урядових реформ.

1902 року під впливом суспільного руху Міністерство народної освіти створило комісію з перегляду Положення про початкову народну школу та відповідних навчальних програм. Проте реально вони так і не зазнали змін аж до 1917 року. 6 серпня 1918 року було прийнято закон про приведення до одного типу різних нижчих початкових шкіл, про зміну їхнього штату та про збільшення державної допомоги школам. У ньому відзначається необхідність об'єднання до одного типу всіх шкіл, які існують в Україні. Фактично, цим законом однокласні й двокласні початкові школи було об'єднано в єдиний тип – нижчі початкові школи [1, с. 73].

Таким чином, зі здійсненого аналізу становлення початкової школи другої половини ХІХ – початку ХХ століть в системі освіти України, відзначимо, що цей процес відбувався відповідно до існуючої на той час законодавчої бази. Можна зауважити, що цей процес здійснювався в умовах жорсткого протистояння уряду і громадськості, адже початкова освіта переважно передбачала навчання селян та нижчих верств населення, а урядом і церквою цей процес не заохочувався, а навпаки робилося все можливе для перешкодження розвитку всестанової початкової освіти. Особливо це стосувалося її природничо-математичної складової, яка довгий час обмежувалася арифметикою в обсязі 4 дій. Проте, не зважаючи на вищевикладене, початкова школа здійснювала свій поступальний розвиток та мала певні успіхи та досягнення.

Подальшого дослідження потребує вивчення та аналіз змісту, форм і методів управління початковою школою в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Література:

1. Бондар Л. Відображення ідей про диференційований підхід до навчання у змісті початкової школи (кінець ХІХ – до 1917 р.). *Рідна школа*. № 8-9 (серпень-вересень). 2011. С. 69-74.
2. Борисенко Н. М. Народна освіта в Російській імперії: громадська думка і практика другої половини ХІХ ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 – всесвітня історія; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2016. 255 с.
3. Булава Л.М., Мащенко О.М. Загальноосвітні навчальні заклади Полтавщини напередодні Української революції. Частина І. *Постметодика*. 2015. № 3. С. 32-39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Postmetodyka_2015_3_9.
4. Драч О.О. Освіта жіноча в Україні. *Енциклопедія історії України*: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Osvita_zhin.
5. Из Положения о начальных народных училищах (14 июля 1864 г.). URL: <http://studopedia.org/index.php?vol=1&post=46584>.
6. Кудла М. Система управління початковою школою в Україні у другій половині ХІХ – початку ХХ століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2013. № 47. С. 289-295. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2013_47_47.
7. Мамкина Инна Николаевна Типы начальных школ Министерства народного просвещения в ХІХ – начале ХХ века (на примере Восточной Сибири). *Учёные записки ЗабГУ*. Серия: Профессиональное образование, теория и методика обучения. 2015. № 6 (65). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tipy-nachalnyh-shkol-ministerstva-narodnogo-prosvescheniya-v-xix-nachale-hh-veka-na-primere-vostochnoy-sibiri>.
8. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец ХІХ – начало ХХ в. / под. ред.: Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Табиева. – М.: Педагогика, 1991. URL: <https://sheba.spb.ru/shkola/ped-dneprov-1989.htm>.
9. Положение о начальных народных училищах (1874). URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Положение_о_начальных_народных_училищах_\(1874\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Положение_о_начальных_народных_училищах_(1874)).

Kokhanovska O. V.

DEVELOPMENT OF PRIMARY NATURAL AND MATHEMATICAL EDUCATION IN UKRAINE
THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

The article deals with the problem of the development of the system of primary education in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The study analyzes the network of primary education institutions, which was formed in the middle of the nineteenth century and the dynamics of their development during this period. It was noted that mainly elementary schools were divided into separate and common for boys and girls. Adopted in 1864, "Regulations on Elementary Public Schools", legalized the establishment of an elementary school for children of all classes of both sexes. Such institutions were mainly rural and church parish schools. Among the subjects of natural and mathematical direction in such schools was taught only arithmetic, within which studied only 4 main actions. Other subjects of natural sciences and mathematics were not taught. It was stated that the main type of primary education in the cities were municipal schools. After the adoption of the Provision on municipal schools with a six-year term in 1872, most of the county schools turned into municipal schools, in which among the subjects of natural and mathematical direction were taught particular arithmetic, algebra, geometry, geography, natural science (information from botany, zoology, anatomy and physiology). It is noted that in 1874, as a result of the approval of the new Provision on Elementary Schools, all institutions of primary education acted on the basis of this legislative act until 1917. Teaching in such institutions took place on the basis of the approximate programs of subjects adopted in the public schools of the Ministry of Public Education of the Ministry of Education adopted in 1897. The same document also determined the approximate number of hours for the study of different disciplines, but this document was not obligatory. It is analyzed the curricula content of some subjects of the natural-mathematical cycle. It is concluded that during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries the network of primary education institutions and the volume of subjects significantly expanded.

Keywords: primary education, elementary public schools, municipal schools, county schools, natural and mathematical education, the 19th - the beginning of the 20th centuries.

Дата надходження статті: «07» лютого 2018 р.

УДК 377:656.6(09)»19/20»(043.3)

Ляшкевич А. І.*

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розкрито історію розвитку військово-морських навчальних закладів, починаючи з післяреволюційного періоду (1918 року) й до середини ХХ століття. Автором проведено аналіз і зауважено, що за часи існування Російської імперії виникла широкомасштабна система морських навчальних закладів, яка існувала аж до Жовтневої революції, а всього за один рік (1917 – 1918) її було майже повністю знищено. Дослідницька робота показала, що радянська влада, розуміючи значущість військово-морського та торгового флоту, розпочинає поступову розбудову нової системи військово-морської освіти. У вересні 1918 р. було створено курси командного складу флоту. Так почала відновлюватися морська освіта.

Автор характеризує такі кроки щодо розвитку морської освіти: у липні 1924 р. було створено акціонерне товариство «Советский торговый флот», яке об'єднало транспортні судна, що належали різним наркоматам, відомствам та акціонерним товариствам, у тому числі з іноземним капіталом. У період із 1933 по 1939 рр. було створено сім військово-морських навчальних закладів, а в 1937 році військові школи було перетворено в училища. Пропонуються факти про спецшколи ВМФ, які існували до 1943 р., після чого їх було перетворено в підготовчі

*© Ляшкевич А. І.